

הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 137-145

ט

להתכונן לגירוש מגוש קטיף או דיה לצרה בשעתה

מבוא

- א. תקנת הפרוזבול של הלל לפני החורבן לצורך הדור שאחריו
- ב. אל יפתח פיו לשטן ודיה לצרה בשעתה
- ג. ריב"ז – מתקן תקנות רק לאחר החורבן
- ד. היום אם בקולו תשמעו

מבוא

כשנגזרת פורענות וצרה על עם ישראל, האם יש להשקיע מחשבות ולהתכונן ליום שאחרי, או שכל הכוחות והמשאבים צריכים להיות מופנים למנוע ולעצור את הפורענות המיועדת? שאלה מעין זו נשאלה בתקופה שלפני הגירוש מגוש קטיף. היו שתבעו להתכונן תוך כדי מאבק, ליום שאחרי, הן מבחינה פיזית והן מבחינה רוחנית-אמונית, מתוך הנחה שאם אכן תכנית העקירה והגירוש תתממש, יהא שבר אמוני ומעשי גדול. לעומתם טענו אחרים, שהכנות מסוג זה, מחלישות את המאבק, ולא מאפשרות להשקיע את הדרוש להתמודדות זו.

בדברינו כאן נתמקד בעיקר במישור הרוחני, ונעיין במה עשו החכמים שחיו בשנים שסמוכות לחורבן הבית השני.¹ אמנם שם מדובר על גלות מהארץ בידי אויבים, ואילו תושבי גוש קטיף אמנם גורשו מביתם, אך נשארו בארצם, אך בכל זאת

1. עם חורבן בית ראשון נצטוו הגולים להכין "כלי גולה" (ירמיהו מו, יט; יחזקאל יב, ד-ז). "זו נר וקערה וחמת" (נדרים מ ע"ב). "כך אמר לו הקב"ה ליחזקאל: 'ואתה בן אדם עשה לך כלי גולה' (יחזקאל יב, ג), מהו כלי גולה? ר' חייא בר אבא בר אבא ור' שמעון בר' חלפתא. ר' חייא בר אבא אמר: חמת ושטיח וקערה, וכל אחד ואחד יש לו לשמש שני דברים. חמת נותן בה קמח ונותנה תחת ראשו, וקערה אוכל בה ושותה בה, שטיח לשיבה וישן עליה. ור' שמעון בר' חלפתא אמר: קופה של ארבעת אזנים והיא מחזקת את הכל' (איכה רבה פרשה א, כב). כלי גלות מעין אילו, לוקח כל אדם העוזב את מקומו. עם זאת אין הגלות מהארץ דומה לגירוש תושבי גוש קטיף, אשר נטלו את כל רכושם עימם, בתחילה הם הונחו במכולות ובמחסנים, ואחר כך במקומם החדש.

השאלה העקרונית מתאימה לשני המקרים: האם יש לעסוק לפני השבר הצפוי גם בשאלות הקשורות למציאות רוחנית חדשה שיהיה על הציבור להתמודד עמה לאחר החורבן. להלן ננסה לבחון האם תקנות שתוקנו בעקבות חורבן בית שני, תוקנו כבר לפני החורבן, או שכל עוד הבית קיים אין עוסקים בזה, וממשיכים לעסוק בבניינו?

א. תקנת הפרוזבול של הלל לפני החורבן לצורך הדור שאחריו

הלל שימש כנשיא כמאה שנה לפני החורבן (שבת טו ע"א). הוא עלה מבבל על מנת לייסד תורה שהשתכחה בישראל (סוכה כ ע"א), ובין תקנותיו, תקנת הפרוזבול. כך נאמר בגמרא בגיטין לו ע"א:

הלל התקין פרוזבול וכו'. תנן התם: פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה ועברו על מה שכתוב בתורה: "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" (דברים טו, ט), עמד והתקין פרוזבול.

בגמרא שם סובר אביי שתקנתו של הלל היא רק "בזמן הזה" ששביעית נוהגת רק מדרבנן. לדעת רבנו תם (גיטין לו ע"א תוספות ד"ה בזמן), בזמן בית שני שמיטה ויובל נהגו מהתורה, ועל כן הוא מפרש שתקנתו של הלל היא לדור שלאחר החורבן:

ולא תיקון הלל פרוזבול לדורו, שהרי היה בזמן הבית, ודהלל ושמעון גמליאל ושמעון נהגו נשיאותן בפני הבית ק' שנה (שבת טו ע"א), אלא לאחר חורבן, דהוו ידעי דחרוב ביתא כדאמרינן בנזיר בפ' בית שמאי (לב ע"ב).

הרשב"א בחידושיו לגיטין שם מביא את דברי ר"ת כך:

ולפי דעת ר"ת ז"ל צריכין אנו לומר שצפה הלל שעתידין חכמי הדורות לתקן שתהא שמיטת כספים נוהגת ועמד ותקן כנגד תקנתו, ועוד שחשש שמא הדורות הבאים תהיה תקנתן חביבה עליהן ולא יתקנו פרוזבול לתקנת מלוין ונמצאת דלת נעולה בפני לויין ועוברין על מה שכתוב בתורה ועמד ותקן מעתה.²

המחשבה לתקן תקנה "ליום שאחרי" החורבן, היא מתוך ידיעה שהבית השני עתיד להיחרב. הידיעה שהבית השני ייחרב ביום מן הימים הייתה כבר נחלת

2. דברי ר"ת מובאים בראשונים רבים בגיטין שם: רמב"ן, ריטב"א, ועוד.

הדורות הקודמים. זאת על פי האמור בגמרא בנזיר (לב ע"ב), שם דורש רב יוסף את נבואת החורבן של ירמיהו ליושבי ירושלים שהאמינו לנביאי השקר שהבית לא ייחרב:

אמר רב יוסף: "היכל ה' היכל ה' המה" (ירמיהו ז, ד), זה מקדש ראשון ומקדש שני. נהי דידעין להון דיחרוב, מי יודעין לאימת? אמר אביי: ולא ידעין לאימת?! והכתיב: "שבועים שבעים נחתך על עמך ועל עיר קדשך" (דניאל ט, כד)! ואכתי מי ידעיןן בהי יומא?

אמנם לא היה ידוע התאריך המדויק בו ייחרב הבית, אך ידוע בבירור שהבית עתיד להיחרב. מהסוגיה בירושלמי נדרים ט, ב עולה שאכן הסתמכו על הנביאים שאף בית שני עתיד להיחרב.

את שכתוב בגמרא, שהלל ראה שנמנעים מלהלוות ועל כן תיקן, ומכאן לכאורה שהצורך לתקן תקנה היה בשל התנהגות בני דורו, הסביר המהר"ם שיף בגיטין שם: "שהוא ראה שימנעו, או אף בזמנו החלו במידה רעה זו", ועל כן תיקן לעתיד. על כך שהיה ידוע במסורת, שבית שני עתיד להיחרב, מצאנו גם במקורות אחרים. בגמרא ביומא לח ע"א,³ נאמר שבני בית גרמו לא רצו ללמד כיצד עושים את לחם הפנים, וכן שבני בית אבטינס לא רצו ללמד את מעשה הקטורת, בטיעון: "אמרו: יודעין היו של בית אבא שבית זה עתיד ליחרב, אמרו: שמא ילמוד אדם שאינו מהוגן, וילך ויעבוד עבודה זרה בכך". הייתה זו מסורת במשפחתם. כך נאמר גם בגמרא ביומא לט ע"ב:

תנו רבנן: ארבעים שנה קודם חורבן הבית לא היה גורל עולה בימין, ולא היה לשון של זהורית מלבין, ולא היה נר מערבי דולק, והיו דלתות ההיכל נפתחות מאליהן, עד שגער בהן רבן יוחנן בן זכאי. אמר לו: היכל היכל! מפני מה אתה מבעית עצמך? יודע אני בכך שסופך עתיד ליחרב, וכבר נתנבא עליך זכריה בן עדוא: "פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך" (זכריה יא, א).

מעשיהם של בית גרמו ובית אבטינס היו על מנת למנוע תקלות לאחר החורבן, וזאת על ידי שהם נמנעו מללמד את אומנותם לאחרים, אך אין מדובר כאן בהכנות מעשיות לעת החורבן. ריב"ז לא עושה כאן דבר, מלבד העובדה שגם הוא מודיע על המסורת שבידיו שהבית עתיד להיחרב. יושם לב, שאף ריב"ז אומר: "היכל, היכל",

3. וכן: ירושלמי יומא ג, ט; ירושלמי שקלים ה, א.

כרומז לפסוק בירמיהו, ממנו למד רב יוסף (נזיר לב ע"ב) שירמיהו מנבא על חורבן שני הבתים. מצאנו שהיו שהתפללו ופעלו שלא ייחרב: "ר' צדוק יתיב ארבעין שנין בתעניתא דלא ליחרב ירושלים" (גיטין נו ע"א), "מעשה בכהן גדול שהאריך, אמרו לו: מה ראית להאריך? אמ' להן: מתפלל אני עליכם ועל מקדש אבותיכם שלא יחרב. אמרו לו: אע"פ כן אין אתה רשיי לשנות" (תוספתא יומא [ליברמן] ב, יג).

ב. אל יפתח פיו לשטן ודיה לצרה בשעתה

אמנם רוב הראשונים חולקים על ר"ת וסוברים שבימי בית שני לא נהג יובל, ואם נהג היה זה רק על מנת לשמור את מנין שנות השמיטה, שאף הן מדרבנן. כאמור בגמרא בערכין לב ע"ב:

ומי מנו שמיטין ויובלות? השתא משגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט מנשה בטלו יובלות, עזרא דכתיב ביה: "כל הקהל כאחד ארבע רבוא אלפים ושש מאות וששים" (עזרא ב, סד) הוה מני? דתניא: משגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט המנשה בטלו יובלות, שנאמר: "וקראתם דרוך בארץ לכל יושביה" (ויקרא כה, י), בזמן שכל יושביה עליה ולא בזמן שגלו מקצתן; יכול היו עליה והן מעורבין, שבט בנימין ביהודה ושבט יהודה בבנימין, יהא יובל נוהג? תלמוד לומר: לכל יושביה, בזמן שיושביה כתיקונן ולא בזמן שהן מעורבין. א"ר נחמן בר יצחק: מנו יובלות לקדש שמיטין.

לפי רוב הראשונים לא החורבן הוא זה שהשפיע על תקנתו של הלל, אלא המציאות שנמנעו מלהלוות. מאחר שבעיה זו התעוררה כבר בימי הלל, תיקן תקנה זו, וכוחה גם לדורות.⁴ לפיהם אין לקבל את שיטת ר"ת שהלל לא היה יכול לתקן תקנה לדורו מאחר ששביעית מהתורה ועל כן תיקן תקנה שתחול רק לאחר החורבן. להלן התייחסות ראשונים לדברים הללו של ר"ת, כשהכול טוענים דברים דומים. אף על פי כן ניתן לדייק הדגשות שונות ומשלימות בדבריהם. נפתח בדברי הרמב"ן גיטין לו ע"א:

4. ראה התלבטות הגמרא בגיטין לו ע"ב: "כי התקין הלל פרוסבול, לדריה הוא דתקין או דלמא לדרי עלמא הוא דתקין". את המילה "לדריה" כאן נאלץ ר"ת (שם) להסביר: "לאו לדריה ממש, אלא לדור הסמוך אחר חורבן".

[א] שאם לא היה הלל מתקן דורו לא היה מתקן לדורות הבאים, אלא הם יחושו לעצמם. [ב] ועוד אי אפשר לומר שיתקן הלל ויאמר לכשיחרב בית המקדש יעשו פרוזבול, חס ושלום. שלא היה פותח פיו לשטן, ולא מתקן תקנות לחרבן, אע"פ שהיו יודעין שיחרב.

לפי הרמב"ן, אין טעם והיגיון לתקן תקנה לדור שאחרי, ובמקרה זה כמאה שנים קדימה. מנהיגי הדור הבא יתקנו תקנות בהתאם לצרכים ולנסיבות. בנוסף לכך, לא עולה על דעתו שהלל יתקן תקנה שייעודה לאחר חורבן המקדש, אף שהיה ידוע שהבית ייחרב. העיסוק ביום שאחרי החורבן הוא פתיחת פה לשטן, על אף הידיעה על חורבנו.

האיסור לפתוח פה לשטן מופיע בגמרא בברכות יט ע"א (וכן שם ס ע"א וכתובות ח ע"ב):

תנא משמיה דרבי יוסי: לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן; ואמר רב יוסף: מאי קראה – שנאמר: "כמעט כסדום היינו" (ישעיהו א, ט), מאי אהדר להו נביא? "שמעו דבר ה' קציני סדום" (שם י).

הרמב"ן מיישם את ההוראה שלא לפתוח פה לשטן, המובאת בתלמוד ביחס לתפילות ואמירות פרטיות, גם במה שקשור לפורענות וצרה שהיא על כלל ישראל. אין עוסקים בדברים שיש בהם פורענות, אין פותחים פה לשטן. גם המאירי (גיטין שם; מגן אבות סי' טו) כותב כרמב"ן, ומוסיף:

ועוד היאך היה מתקן לעתיד ופותח פיו לשטן לומר בית המקדש יחרב ויצטרכו לתקנה זו, ודיה לצרה בשעתה.

הביטוי "דיה לצרה בשעתה", נמצא בגמרא בברכות ט ע"ב, בדו-שיח שבין הקב"ה למשה רבנו:

"אהיה אשר אהיה" (שמות ג, יד). אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: לך אמור להם לישראל: אני הייתי עמכם בשעבוד זה, ואני אהיה עמכם בשעבוד מלכות. אמר לפניו: רבונו של עולם, דיה לצרה בשעתה. אמר לו הקדוש ברוך הוא: לך אמור להם "אהיה שלחני אליכם" (שם).

רש"י (שם) מסביר:

דיה לצרה בשעתה – דיה לצרה שיתאוננו בה בשעה שתבא עליהם, למה תדאיבם עכשיו בבשורה קשה.

משה רבנו לא מוכן לקבל את הבשורה ואת הנחמה על השעבוד העתידי, שעבוד המלכויות. "דיה לצרה בשעתה". עם צרות מתמודדים בעיקר בשעתם ולא מתכוננים אליהם, גם בידיעה שהן תבואנה. עיקר המאמץ מופנה לכך שהדבר לא יקרה. הידיעה על הצרות העתידיות מחלישה כבר מעכשיו ומקשה על המאבק בהן. את הסיבה לפיה אין לפתוח פה לשטן הסביר הראי"ה קוק (עין איה, ברכות, ב, עמ' 325):

אל יפתח אדם פיו לשטן, כי התכונה החלשה המחוברת לעם ה' ע"י תגרת יד אויביו, וצרותיו הרבות, אם כי בקרבו רוחו מלא אומץ וגבורה. אבל צריכה היא שמירה מכל ציור מרעיד ומחליש. וההחלשה, והפחד, ומיעוט הגבורה, הם מכינות את האדם לנפילות רבות, גשמיות ורוחניות. והדבר נוהג אפילו בתכונות רוחניות, וגם במצב הכללי בעת ההתמוטטות וחסרון הגבורה הבריאה, כי אז מוצאים הציורים החיצוניים מקום לפעול על פי דרכם. ...ויש בזה מקום לימוד בעניני התוכחה והלימוד וההתעוררות הכללית בעניני הכלל, שלא לתאר המצב בין הרוחני ובין הגשמי בצבעים של יאוש ואפילה גדולה. שאין אותם הציורים מביאים לרומם את העם, כי אם להשכיח כבודו לעפר, לרפות ידים ולהשפילו, והרעיונות המשפילים את הרוח, פועלים בעל כרחו של האדם הפרטי, וגם בעל כרחו של האומה בכללה.

פתיחת הפה לשטן היא עצמה מגבירה את הייאוש, ומחלישה את כוח ההתמודדות, הן של הפרט והן של הכלל.
הריטב"א (גיטין שם) כותב כרמב"ן אך מדגיש אחרת:

היאך אפשר דהלל שהיה נשיא ישראל, אע"פ שהיה יודע שיחרב בית המקדש, שיעשה תקנה אחר חרבן, בעוד שהבית קיים.

התוספת וההדגשה בדברי הריטב"א היא שלא ייתכן שהלל שהיה נשיא ישראל, יתקן תקנה לאחר החורבן בעוד הבית קיים. הריטב"א איננו מנמק מדוע דבר כזה לא יעלה על הדעת, אך ניתן אולי לבאר שהצפי מנשיא ישראל שיפעל ויעשה כל מה שביכולתו, ויתקן תקנות לדורו, כדי שהמקדש לא ייחרב, ולא יעסוק בהכנות לעוד מאה שנה.

גם הר"ן (גיטין יט ע"א בר"ף) כותב:

וזה דוחק גדול, שאע"פ שהיה יודע שיחרב הבית, לא היה ראוי שיעשה תקנה אחר החורבן בעוד שהבית קיים.

"לא היה ראוי" אם כי איננו כותב מדוע אין זה ראוי. האם זה בשל מעמדו של הלל או בשל העניין עצמו. כל עוד הבית קיים אין עוסקים בהשלכות שיהיו לאחר חורבנו.

לדעת ראשונים אלו (רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, ר"ן, מאירי), גם כשידוע על פורענות המיועדת לבוא, אין מתכוננים ליום או לדור שאחרי. יש בזה פתיחת פה לשטן, סימני ייאוש והשלמה, והדבר מונע במידת מה, לפחות במובן הנפשי-פסיכולוגי, מלעשות מה שניתן על מנת למנוע את הפורענות. ממנהיגים רוחניים נדרש לעשות מה שביכולתם למנוע את הפורענות, ולא לעסוק בהכנות ליום שאחרי. יש לעורר את הציבור, לעודדו ולתמוך בו, אך אין להתחיל, כבר עכשיו בעוד הבית קיים, לפעול ולתקן מהלכים רוחניים עתידיים. דיה לצרה בשעתה.⁵

ג. ריב"ז – מתקן תקנות רק לאחר החורבן

רבן יוחנן בן זכאי, חי בשנות החורבן ולאחריו, והוא תיקן מספר תקנות בעקבות החורבן. התבוננות מעמיקה בכתוב עליו, תלמד שהוא תיקן את תקנותיו רק לאחר החורבן, לא לפני. כך נאמר בתוספתא ראש השנה ב, ט:

...אמ' ר' יהושע בן קרחא: דברים אילו התקין רבן יוחנן בן זכאי משחרב בית המקדש. לכשיבנה הבית במהרה (בימינו), יחזרו דברים אילו ליושנן.

"משחרב" – לא לפני. כך מפורש באחת מתקנותיו הידועות זכר למקדש, כאמור בראש השנה ל ע"א, ובסוכה מא ע"א:

בראשונה היה הלולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד, משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה, זכר למקדש, ושיהא יום הנף כולו אסור.

גם כאן, "משחרב בית המקדש". דברים מפורשים כותב בעניין התוספות בביצה כג ע"א (ד"ה תליסר):

5. גם הנצי"ב, שו"ת משיב דבר, חלק ב, סי' נו, אינו מקבל את דברי ר"ת: "נראה פי' ר"ת בדוחק גדול לומר דהלל תיקן במה שיהא החורבן לאחר מאה שנים, והרי לא מקדים אינש פורענותיה לנפשיה, מכש"כ לעשות תקנה על מה שיהיה אחר שיחרב הבית, וגם לשון לדרי' תיקן אינו במשמע דור שאחר החורבן, וגם התוס' בגיטין נשאררו בקושיא".

רבן יוחנן בן זכאי היה עושה תקנות מיד לאחר חורבן הבית... כדאמר משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי.

"מיד לאחר חורבן הבית", לא לפני. אמנם כן, משהתהדקה החרב סביב ירושלים, לאחר שלוש שנות מצור, ביקש ריב"ז מאספסיינוס קיסר על פי הגמרא בגיטין נו ע"א-ע"ב:

תן לי יבנה וחכמיה, ושושילתא דרבן גמליאל, ואסוותא דמסיין ליה לרבי צדוק.

או על פי אבות דרבי נתן נוסחא א פרק ד:

איני מבקש ממך אלא יבנה, שאלך ואשנה בה לתלמידי, ואקבע בה תפלה, ואעשה בה כל מצות.

אמנם בגמרא בגיטין (שם), יש ביקורת על מעשיו:

קרי עליה רב יוסף, ואתימא רבי עקיבא: "משיב חכמים אחר ודעתם יסכל" (ישעיהו מד, כה). איבעי למימר ליה לשבקינהו הדא זימנא. והוא סבר, דלמא כולי האי לא עביד, והצלה פורתא נמי לא הוי.

יש הסוברים שהיה עליו לדרוש יותר, אך ריב"ז סבר שאם הוא ידרוש כל כך הרבה, הוא לא יקבל כלום.

מכל מקום כאן מדובר על הצלה, בעוד הבית קיים, של עולם התורה ושל שושלת הנשיאות, ועל רפואה אישית לר' צדוק, אך אין כאן תיקון תקנות הלכתיות ערכיות ליום שאחרי. מכוח הצלה זו של עולם התורה שמרכזו עבר ליבנה, יכול ריב"ז לתקן תקנות חדשות, שייעודן הוא "זכר למקדש" או "מהרה יבנה המקדש", ותקנות אחרות שימלאו במידה מסוימת חלל עצום שנוצר עם החורבן. הרי"ד סולובייצ'ק, רשימת שיעורים למסכת סוכה, עמ' רט, הסביר את מטרת התקנות של ריב"ז:

לזכור את המצוות הקשורות למקדש, היינו להעלות על ליבנו את המקדש שיהיה בבנינו במהרה בימינו. יסוד דינים אלו מהפסוק "ציון היא דורש אין לה" (ירמיהו ל, יז). אין בכך חלות על העבר, אלא קיום על שם העתיד לבא כשהמקדש יבנה.

זהו לא זיכרון היסטורי על העבר, אלא זיכרון חי לקראת העתיד בו ייבנה הבית שוב. אך כל אלה נתקנו על ידו רק "משחרב הבית", לא לפני כן.⁶

ד. היום אם בקולו תשמעו

קשה לשרטט עולם רוחני לאחר שבר נורא כמו חורבן הבית. קשה גם לדמות עולם רוחני בימים עתידיים, בעולם מתוקן כמו ימות המשיח, וכדברי הרמב"ם (הל' מלכים יב, ב):

וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים שתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו.

אשר על כן, העיסוק בבניין רוחה ואמונתה של האומה, הוא על פי המציאות ההווית, קומה על גבי קומה, ואין מתכננים קדימה תוך דילוג על שלבים שנבנים זה על גבי זה. בניין הרוח של הפרט, ובוודאי של הכלל, נעשה בהתייחסות למציאות המתהווה אותה אי אפשר לצפות מראש. כך מסופר בגמרא בסנהדרין צח ע"א שהשיב מלך המשיח היושב בשערי רומי, לשאלתו של ר' יהושע בן לוי:

אמר ליה: שלום עליך רבי ומורי. אמר ליה: שלום עליך בר ליואי. אמר ליה: לאימת אתי מר? אמר ליה: היום. אתא לגבי אליהו. אמר ליה: מאי אמר לך? אמר ליה: שלום עליך בר ליואי. אמר ליה: אבטחך לך ולאבוק לעלמא דאתי. אמר ליה: שקורי קא שקר בי, דאמר לי היום אתינא, ולא אתא! אמר ליה: הכי אמר לך "היום אם בקלו תשמעו" (תהילים צה, ז).

בכל יום אנו מתקדמים לקראת ימים גדולים יותר, גם אם על פניו המציאות נראת הפוכה וכאילו מתרחקים. כל יום בו שומעים בקול ה' מכשיר את הדרך לקראת הימים הגדולים הללו. אבל הדרך הזו היא יום יומית, היא חייבת לכלול בתוכה את הכול, ללא חסרונות וללא דילוגים. המשיח יכול להגיע בכל יום, אם נהיה קשובים לקול ה'. לשמוע את הקול של היום, של ההווה, וממנו והלאה יהיה אפשר להתקדם לימים הבאים, קמעא קמעא, נדבך אחר נדבך.

6. על תקנות ריב"ז, ראה בספרי: מועדי יהודה וישראל, "נטילת לולב לאחר החורבן, ומיסוד ההנהגות זכר למקדש", עמ' 113-132.